

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԱՔԵՄՆԵՑԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայաստանը ըստ Քսենոփոնի «Անաբասիսի»։ Հայաստանի հաջորդ տառնամյակների պատմության մասին տեղեկություններ չկան։ Հայաստանի միջով նահանջող հունական բանակի հրամանատար Քսենոփոնի «Անաբասիսի» երկի համապատասխան գլուխները նյութ են տալիս արդեն V—IV դարերի սահմանադրի պատմության համար։

Ահա հունական բանակի մոտավոր երթուղին։ Կարգուխների երկրից այն մտել է Հայաստան, անցնելով Կենտրիտես (Արևելյան Տիգրիս) գետը, որը, ըստ Քսենոփոնի, Հայաստանի հարավային սահմանն էր կազմում։ Հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ 5 փարսախ (մոտավորապես 25 կմ) առաջ շարժվելուց հետո հույները անցել են, ըստ պատմիչի, Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների մոտով, որը պիտի լինի այժմյան Քաղիրթի ակունքների շրջանը։ Այստեղից շարունակելով իրենց ճանապարհը, գնացել են 15 փարսախ (մոտ 75 կմ)՝ մինչև Տեղեքոս գետը (Արածանիի ձախակողմյան վտակ Մեղրագետը)։ Ըստ երևույթի, արևելյան ուղղությամբ շարժվելով 30 փարսախ (150 կմ), հույները անցել են Արածանին այնպիսի մի կետում, որը հեռու չէր գետի ակունքներից։ Այստեղից հույները գնացել են հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ մինչև Փասիս գետը, այսինքն՝ Արաքսի վերին հոսանքը, մոտավորապես 30 փարսախ (150 կմ) կամ գուցե՝ 65 փարսախ (325 կմ)²⁷։ Այնուհետև, մոտավորապես 32 փարսախ (160 կմ) ճանապարհ կտրելուց հետո, հույները մտել են տառնների երկիրը և ապա անցնելով մի շարք այլ ցեղերի տերիտորիաներով, հասել են Տրապիզոն։

Քսենոփոնը Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակում է վարչական երկու միավորներ՝ մեկը Հայաստան ընդհանրապես, մյուսը՝ «Արևմտյան Հայաստան»։ Դեռևս կարգուխների երկրում Քսենոփոնին տեղեկացրել էին, որ այդ երկրի միջով անցնելուց հետո հույները կմտնեն Արմենիա, որը «ընդարձակ և բարեկեցիկ» է, և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ²⁸։

Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայով առաջ շարժվելիս, Մեղրագետի շրջանում, հույներին հայտնի է դառնում, որ նրանք գտնվում են «Արևմտյան Հայաստանում», որի կառավարիչը Տիրիբազն էր²⁹։



Օրոնտասի (Երվանդ) ոսկե դրամը

27 Տեքստը այստեղ այնքան էլ պարզ չէ։

28 Տե՛ս Xen., Anab., III, 5, 17։

29 Տե՛ս նույն տեղում, IV, 4, 4։

Հայաստանի սատրապ Օրոնտասը բարձրատոհմիկ ազնվականությանն էր պատկանում: Ստրաբոնի մի վկայությունից երևում է, որ նրա նախնին՝ Դարեհ Ա-ի զինակից Հիդարնեսն էր³⁰: «Անաբասիս» տվյալներից, Անտիոքոս Ա Կոմագենացու Նեմրուժ-գաղի արձանագրություններից³¹ կամ այլ աղբյուրներից երևում է, որ Օրոնտասը խնամիական կապերի մեջ էր իր ժամանակակից Արտաքսերքես Ա Աքեմենյան թագավորի հետ, ամուսնացած լինելով նրա դուստր Հոդոգոունի հետ: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի կառավարչին՝ Տիրիբազին, ապա նա նույնպես Պարսից թագավորին մոտ կանգնած անձնավորություն էր:

Հիշատակված վարչական միավորների տերիտորիաները որոշվում են մոտավոր ճշտությամբ: «Արմենիան», որը պատմիչի վկայությամբ ընդարձակ մի երկիր էր, հիմնականում ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևելյան շրջանները: «Արևմտյան Արմենիան» իր հերթին ամփոփում էր Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական, հյուսիս-արևմտյան և հյուսիսային շրջանները: Ակենբրևբար այս միավորները Հերոդոտի կողմից վկայվողված միավորներին (13-րդ և 18-րդ սատրապություններին) չեն համապատասխանում³²: Հավանաբար V դարի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհը վարչական վերաբաժանման է ենթարկվել և տերիտորիաները այլ ձևով են բաշխվել նորաստեղծ միավորների միջև:



Տիրիբազի արձապե գրամը

Ըստ երևույթին, V—IV դարերի եզրին Հայկական լեռնաշխարհում կար վարչական մի հիմնական ընդհանուր միավոր՝ Հայաստանը, որի ենթաշրջաններն էր «Արևմտյան Հայաստանը»: Ի տարբերություն Օրոնտասի՝ Հայաստանի սատրապի, Տիրիբազին Քսենոփոնը անվանում է հյուպարքոս, որը Աքեմենյան պաշտոնյաների սանդուղքի ավելի ցածր աստիճանի վրա էր գտնվում և համապատասխանում էր սատրապության այդ ենթաշրջանի կառավարչի պաշտոնին³³:

Հայկական ընդհանուր սատրապություն կենտրոնը հավանաբար շարունակում էր մնալ Վանը: Բացի այդ կենտրոնից, երկրի տարբեր վայրերում

կային սատրապի նստավայր-ապաբանքներ: Հույն մատենագիրների, առաջին հերթին Քսենոփոնի և Հերոդոտի վկայություններից երևում է, որ Հայկական

³⁰ Strabo, XI, 14, 15:

³¹ Strabo K. Humann, O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin 1890, Textband, էջ 283, 305.

³² Strabo H. Adcock, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 309, Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 65—66:

³³ Strabo O. Leuze, Die Satrapieninteilung..., էջ 172, 179, Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 66:

լեռնաշխարհում հայերից բացի բնակվում էին նաև բազմաթիվ այլ ցեղեր: Ինչպես տեսանք, Հերոդոտը հիշատակում է սասպեյրներին, ալարոգներին, մատիեններին³⁴, իսկ Քսենոփոնը՝ խալդայներին, խալիբներին, մարգերին, հեսպերիտներին, փասիաններին, տաոխներին³⁵, Այս ցեղերի ծագումը վերջնականապես պարզված չէ, բայց ըստ երևույթին ալարոգները ուրարտացիներն էին, մարգերը իրանական ծագում ունեին, մատիենները և տաոխները՝ խուրրիական, սասպեյրները կամ հեսպերիտները, փասիանները, խալդայները (խալիբները)³⁶ թերևս՝ քարթլեական: Հիշատակված բոլոր այս ցեղերը, և առաջին հերթին ալարոգները՝ ընդգրկվելով հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի մեջ, հետագայում մեծ մասամբ ձուլվեցին հայերի հետ, հետքեր թողնելով լեզվի, մշակույթի, մարդաբանական տիպի, ինչպես նաև տեղանունների մեջ: Այսպես, օրինակ, ալարոգներից առաջացել է Արարատը, մարգերից՝ Մարդաստան կամ Մարդուցայք և, ըստ հրեույթին, Մարգաղի գավառները, փասիաններից՝ Բասենը, տաոխներից՝ Տայքը, խալդայներից՝ Խաղտիքը, սասպեյրներից կամ հեսպերիտներից՝ Սպերը:

Հին Հայաստանի տնտեսությունը մ. թ. ա. VI—IV դարերում: Արեւմտյան ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսությանը վերաբերող տեղեկություններ հանդիպում են հիմնականում Քսենոփոնի աշխատություններում: Հատկապես «Անաբասիսում» գտնում ենք հայերի զբաղմունքի և արտագրության մասին բազմաթիվ մանրամասնություններ:

Հայերի հիմնական զբաղմունքը եղել է գյուղատնտեսությունը: Կյուրոպեդիայում պատկերված՝ հայերի և խալդայների հողի շուրջը ունեցած վեճերից բխում է, որ գյուղատնտեսությունը հայերի և նրանց հարևանների ապրուստի միջոցն էր³⁷: Իրենց ճանապարհին՝ Կենտրիտես դեպի և Տիգրիսի ակունքների միջև, Տելեբոաս դեպի ամիերին, Տելեբոասից դեպի Արածանիի ակունքները տանող ճանապարհին, Արածանիի վերին հոսանքը անցնելուց հետո հույները հանդիպել են բազմաթիվ գյուղերի կամ գյուղախմբերի:

Քսենոփոնը նշում է Հայաստանի բարեկեցիկ վիճակը, իսկ գյուղերը նկարագրելիս ամեն անգամ ընդգծում նրանց պաշարներով լի ու հարուստ լինելու հանգամանքը: Հայերի տներում Քսենոփոնի հանդիպած սննդամթերքից և պաշարներից կարելի է որոշ հետևություններ անել Հայաստանի գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության մասին: Պատմիչը հիշատակում է ցորենի հաց և գարեհաց, ցորեն և գարի առանձին, շորացրած խոտ՝ անասունների համար, գարուց պատրաստված գինի (այսինքն՝ գարեջուր), հին անուշահոտ հորած գինիներ, շամիչ, ընդեղեններ, քունջութի,

34 Տե՛ս Herod., III, 94:

35 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 3, 4, 5, 18:

36 խալդայների նույնացումը ուրարտացիների հետ վերջնականապես հերքված պետք է համարել: Բազմաթիվ վիճաբանություններ ուրարտական ջրջանից մինչև միջնադար գալիս են հաստատելու, որ խալդայական ցեղախմբերը դեռևս ուրարտական պետության օրերին բնակվելիս են եղել Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան ծայրամասերում՝ Պոնտական լեռներում, որպես ուրարտացիներից տարրեր էթնիկական միավոր (տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Ванское царство., էջ 117 և հաջ.):

37 Տե՛ս Ս. Ն. Հախբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, Երևան, 1957, էջ 80:

դառը նշի և բեկկնի ձեթ: Մթերքների այս թվարկումը ցույց է տալիս հին Հայաստանի երկրագործության զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանը և նրա բազմաճյուղայնությունը: Հացահատիկային բույսերի մշակման կողքին գոյություն ունեւ խաղողագործությունը, որի զարգացման բարձր աստիճանի մասին են վկայում հատուկ մշակման միջոցով պատրաստված հին գինիները, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի գինու մի մասը արտահանվում էր: Խմիչքի, ընդեղենի և տեխնիկական կոպտուրաների գոյությունը ևս ապացույց է վերելք ապրող երկրագործության, քանի որ այդպիսի կոպտուրաների մշակումը ոչ միայն աշխատատար էր, այլև պահանջում էր դարավոր փորձ և մեծ հմտություն, աչքի ընկնելով իր բացառիկ արդյունավետությամբ: Տեխնիկական կոպտուրաների առկայությունը մյուս կողմից վկայում է նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում ոռոգման սխեմայի գոյության մասին: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ V—IV դարերի սահմանագլխին Հայաստանի երկրագործության, նրա զարգացման աստիճանի, ինչպես նաև մշակվող կոպտուրաների բազմազանության մասին տեղեկությունները համընկնում են ուրարտական երկրագործության մասին մեզ հայտնի թե՛ գրավոր և թե՛ հնագիտական տվյալներին³⁸:

Ինչ վերաբերում է անասնապահությանը, ապա հավանաբար խաղալաների հպատակեցումից հետո է՛լ ավելի լավ պայմաններ են ստեղծվում նրա զարգացման համար, քանի որ հայերը տիրում են արոտավայրերով հարուստ նոր տերիտորիաների: Հերոդոտը հայերին անվանում է «անասուններով հարուստ ժողովուրդ»³⁹, իսկ Քսենոփոնը թվարկում է իր տեսածը հայերի տներում՝ կով, այծ, ոչխար, ձի, տնային թռչուններ, այնուհետև՝ ոչխարի, այծի և խոզի միս. խոզի ճարպ⁴⁰: Ինչպես ուրարտացիների օրոք, Հայաստանի անասնապահությունը ներկայացված էր խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններով: Հատկապես կարևոր է Քսենոփոնի վկայությունը բուծվող ձիերի մասին, որոնք թեպետ ավելի փոքր էին, քան յարսկականները, բայց նրանցից ավելի կայտառ էին⁴¹: Ստաբոնը տեղեկացնում է, որ Հայաստանում բուծում էին հատուկ ցեղի ձիեր՝ Եսեսական կոչվող՝ տարեկան 20 հազար նժույգ, որպես տուրք պարսից թագավորին տալու համար: Զիարուծության նպատակասլաց, ինտենսիվ զարգացմանը նպաստում էր ընդարձակ արոտավայրերի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում, որոնց մասին հատկապես հիշատակում է Ստաբոնը⁴²:

Հայերը զբաղվում էին նաև որսորդությամբ: Հայկական գյուղերից մեկի գյուղապետի վեհաժողովում, Քսենոփոնի ասելով, գնացել էր նապաստակ որսալու, իսկ հայերի տներում սեղանի վրա հույները հանդիպել են որսի մսի:

Քսենոփոնը հիշատակում է նաև Հայաստանի արհեստավորներին՝ հյուսնորին և քարագործ վարպետներին⁴³: Արհեստագործության մասին տվյալները հաստատվում են հնագիտական նյութերով: Հայաստանի ու Վրաստանի տերի-

38 Տե՛ս Ե. Բ. Пиотровский, Ванское царство, գլուխ 9-րդ:

39 Տե՛ս Herod., V, 49:

40 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 5, 25—27, 30—34:

41 Տե՛ս նույն տեղում, IV, 5, 24:

42 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 9:

43 Տե՛ս Xen., Cyrop., III, 2, 11:

տորոխայում և Սև ծովի հարավային ափերին հայտնաբերված աքեմենյան տիպի գեղարվեստական մետաղագործության արտադրանքի հարուստ նյութերը թույլ են տալիս կարծելու, որ մետաղյա այս առարկաների գոնե մի մասը պատրաստվել է տեղում: Այս կապակցությամբ կարելի է ենթադրել, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի որոշ արհեստանոցներ իրենց գործունեությունը շարունակել են հայկական թագավորության և աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանում:

Ուշադրության արժանի են Հայաստանում արտաքին և ներքին առևտրի գոյության մասին եղած թուուցիկ ակնարկները⁴⁴, Դրանք հաստատվում են Հեղողների հետաքրքիր տվյալներով՝ Հայաստանից Բաբելոն արտահանվող զինու մասին⁴⁵,

«Արքայական» կոչված ճանապարհի մի հատվածը Հայաստանի միջով անցնում էր 56,5 փարսախ (300—350 կմ) երկարությամբ⁴⁶, նրա ուղղությունը, չ. Մանանդյանի ենթադրությամբ, եղել է Մալաթիայից՝ հարբերդի դաշտի միջով դեպի Ամիդ—Դիարբեքիր և այստեղից դեպի այժմյան Զեզիրե, որը գտնվել է մատիենների երկրում։ Արքայական ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ, մոտավորապես յուրաքանչյուր 25 կմ վրա, տեղավորված էին սպասարկման շենքերով և անձնակազմով կայաններ. շերտոտի վկայությամբ Հայաստանի միջով անցնող հատվածը ուներ 15 այդպիսի կայան։

Այս ճանապարհը իր բարեկարգության ու անվտանգության պատճառով նշանակություն ուներ ոչ միայն հիստորիային և վարչական կապերի, այլ նախ և առաջ ապրանքափոխանակության ու առևտրի զարգացման համար: Այս տեսակետից Արքայական ճանապարհի ազդեցությունը Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններին՝ Մոսկով և Ադանիք նահանգների տնտեսական զարգացման վրա զգալի է եղել⁴⁷:

Հայաստանի հանրապետության VI—IV դարերում: Բնական է, որ հին Հայաստանի հասարակարգն ուսումնասիրողները իրենց ուշադրությունը սեփական են Բսենոփոնի այն կարևոր տվյալների վրա, որ Թողել է գյուղական կենցաղի վերաբերյալ:

Այդ վկայությունների առաջին լուրջ ուսումնասիրողը եղել է Ն. Ադոնցը, որը հանգել է այն եզրակացության, որ Քսենոփոնի նկարագրած Հայաստանի գյուղերը տոհմական բնույթ են ունեցել¹⁸, իսկ հիշատակված գյուղապետները (կոմարխները) տոհմի առաջնորդներ, տոհմապետներ էին:

44 Տե՛ս նույն տեղում, II, 4, 32, III, 3, 1:

45 St. Herod., I, 194.

46 Տե՛ս նույն տեղում, V, 52.

47 *Տե՛ս* Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. э.), II изд., Ереван, 1954, *էջ* 16—18.

48 «Հայաստանը,— գրում է Ադոնցը,— բաղկացած էր բացառապես գյուղերից. որոնց գյուղիկանգնած էր պետը շաքարիչի կամ օրջափ տիչ չափից: Հույն պատմիչի նկարագրած գյուղիկնահապետական պատկերից դժվար չէ կոհանել, որ կոմարիներով տոհմապետեր էին, որոնք ապրում էին գյուղերում: Գյուղը, իրեն բնորոշ պատենշներով, նահապետական տնտեսությանգետնափոր տներով, որտեղ մարդկանց հետ միասին տեղավորված էին անասունները... այս բոլոր պատկերներում են ոչ այլ, քան միայն տոհմային կացութիանը: Այս հանգամանքը, Ադոնցիկարծիքով, հաստատվում է նաև գյուղապետի իր ազգակիցների նկատմամբ կարեկցանքի դրսևոր-

Հ. Մանանդյանը այս հարցում հիմնականում համերաշխ էր Ն. Ադոնցին, նշելով աքեմենյան ժամանակաշրջանի հայկական գյուղերի տոհմական կազմակերպությունը⁴⁹:

Ուվետահայ պատմագրությունը, սակայն, իր զարգացման ընթացքում նոր և զրտ. կացությունների է հանգել այս հարցում: Ինչպես ցույց է տվել Ս. Տ. Երեմյանը⁵⁰, Քսենոփոնի նկարագրած գյուղերը ոչ թե տոհմային կապերի վրա հիմնված միավորներ էին, այլ տերիտորիալ և տնտեսական հատկանիշներով միավորված գյուղական համայնքներ: Քսենոփոնի նկարագրությունից իսկապես երևում է, որ մենամուսնության վրա հիմնված ընտանիքները ունեին իրենց տները, անասունները, գյուղատնտեսական մթերքները: Ուրիշ խոսքով, առանձին ընտանիքներ արտադրության միջոցների, սպառման առարկաների նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունք ունեին: Նման ընտանիքների ամբողջությունը, նրանց կոլեկտիվ կազմակերպությունը կազմում էր հենց գյուղական այն համայնքը, որը միավորված էր նախ և առաջ տնտեսական և ապա միայն, այն էլ մասնակիորեն, ազգակցական կապերով: Գյուղատնտեսության ուժեղ մասնագիտացումը ուշագրավ երևույթ էր Քսենոփոնի ժամանակաշրջանի Հայաստանի համար: Խաղողագործության, տեխնիկական կուլտուրաների, բանջարաբուծության, ինչպես նաև ընդհանրապես երկրագործական արտադրանքի վերամշակման բարձր մակարդակը, որի մասին վկայում է Քսենոփոնը, թույլ է տալիս ենթադրելու նաև հողի անհատական տիրակալության և հողօգտագործման առկայության մասին, իսկ տներում ամեն տեսակի մթերքների գոյությունը՝ անհատական և մասնավոր յուրացման մասին: Նման վիճակը քիչ է համատեղելի տոհմական համայնքի հետ:

Հայկական գյուղերի վճարած տարեկան, որոշակիորեն կարգավորված հարկի մասին եղած վկայությունները⁵¹ նույնպես չեն ներդաշնակում հայկական համայնքների մասին Ն. Ադոնցի ունեցած պատկերացումների հետ: Վերջապես, Քսենոփոնի ուշագրավ տեղեկությունը գյուղապետի մասին, որն իր ազգակիցներին հանդիպում է իր գյուղից դուրս, այլ գյուղերում, բացահայտում է գյուղական տերիտորիալ համայնքի հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ տոհմական համայնքի տարատեղ բնակեցումը:

Այսուհանդերձ, ինչպես երևում է նույնիսկ շատ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի նյութերից, գյուղական համայնքի մեջ գեռ շատ ուժեղ էին նախնադարյան համայնքի վերապրուկները:

Քսենոփոնի «Անաբասիսի» տեղեկությունները, որքան էլ դրանք կարևոր լինեն, սակայն չեն տալիս ժամանակակից հայ հասարակության ամբողջական պատկերը, քանի որ վերաբերելով գրեթե բացառապես միայն գյուղական համայնքներին, կրում են սահմանափակ բնույթ:

ման փաստով, ինչպես նաև պարսից թագավորին գյուղի կողմից տրվող տուրքի կոլեկտիվ բնույթով: *Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 390—391.*

⁴⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 81:

⁵⁰ Տե՛ս Շ. Դ. Երեմյան, Основные черты общественного строя Армении эллинистической эпохи, ИАНАОН, 1948, № 11.

⁵¹ Տե՛ս Xen., Anab., IV, 9, 24; Strabo, XI, 19, 9:

Քսենոփոնը հիշատակում է նաև երկու գյուղ՝ մեջը ապարանք-ամրոց՝ ուստրապի համար, ինչպես նաև պատնեշով ամրացված մի այլ գյուղ, բայց չի թվում և ոչ մի բերդ, ավան, տաճարային կենտրոն կամ քաղաք, ինչպիսիք կային Հայաստանում այդ ժամանակ, և վկայված են գրավոր աղբյուրներով և հնագիտական պեղումների արդյունքներով: Թերևս նա իր ճանապարհին չի հանդիպել դրանց կամ գուցե գիտակցաբար է խուսափել դրանցից: Մի ավան է հիշատակվում Բհհիստունի արձանագրության Հայաստանին վերաբերող բաժնում, որը ենթադրաբար տեղագրվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ արևելյան մասում: Այստեղ պետք է փնտրել նաև Բհհիստունյան արձանագրության մեջ հիշատակված երկու բերդը: Մարաստանին սահմանակից այս նույն շրջանում էին գտնվում մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսում հայոց թագավորի կողմից կառուցված մի շարք ամրոցները: Նույն ժամանակաշրջանին է վերաբերում մի ամրոցի կառուցումը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում, խալդայների երկրում: Մի քերդ էլ հիշատակում է Հերոդոտը արքայական ճանապարհի Հայաստանով անցնող հատվածի նկարագրության կապակցությամբ⁵²:

Բազմաթիվ տաճարային կենտրոններով աչքի էին ընկնում արևմտյան և արևելյան Նփրատի (Արածանի) հովիտները: Սրանք տաճարային համայնքներ, գյուղեր, ավաններ կամ քաղաքներ էին, մեծ մասամբ ամրացված: Դատելով անուններից, նրանց մեծ մասը առաջացել էր աքեմենյան և նույնիսկ նախաաքեմենյան ժամանակաշրջանում:

Ինչ վերաբերում է VI—IV դարերի քաղաքներին, ապա պետք է ասել, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի հետ համեմատած նկատվում է քաղաքային կյանքի որոշակի հետադիմություն: Այս փաստը, որը երևում է գրավոր աղբյուրների տվյալներից, իր հաստատումն է գտնում նաև հնագիտական պեղումների արդյունքների մեջ: Ուրարտական տերության հյուսիսային կողմերի հռչակավոր երկու քաղաքներից Թեյշեբահինին և Արգիշտիխինին ավերված էին VI—IV դարերում՝ մեկը լրիվ, իսկ մյուսը մեծ մասամբ, և նրանց թաղամասերը, բուն իսկ-շենքերը վերածված էին դամբարանադաշտերի:

Դրա հետ մեկտեղ մի շարք ուրարտական քաղաքներ հարատևում են նաև հտուրարտական ժամանակաշրջանում՝ ժառանգական, անմիջական կապ ստեղծելով ուրարտական քաղաքների և հայկական քաղաքների միջև: Այդպիսի քաղաքներ էին Վանը (նախկին Տուշպան), Արմավիրը (նախկին Արգիշտիխինիի արևելյան մասը), Հրեբունին, երկրի քաղաքական և ռազմավարական կենտրոնները:

Սրանց կողքին հայկական վաղ միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվում են նաև քաղաքատիպ տաճարային համայնքներ Նրիզան, Աշտիշատը և Անի-Կամախը, որը նաև վարչական կենտրոն էր:

Քաղաքները տվյալ ժամանակաշրջանում առաջանում էին գյուղական համայնքների հիման վրա, որոնք համապատասխան պայմաններում վերածվում էին քաղաքային համայնքների: Այդ երևույթին որպես կանոն նախորդում էր

գյուղական համայնքների միավորումը իրար միջև կամ սրբավայրի շուրջ, կամ ռազմավարական կենտրոնի շուրջ:

Այդ քաղաքների ներքին կազմակերպության և սոցիալական կառուցվածքի մասին ոչինչ հայտնի չէ, բացի այն, որ Արմավիրը քաղաքացիական-տաճարային համայնք կարող էր լինել արդեն աքեմենյան ժամանակաշրջանում:

Չափազանց սակավաթիվ են տեղեկությունները նաև հայ հասարակության վերնախավի մասին, որի գոյությունը, հասարակության սոցիալական շերտավորման պայմաններում, անկասկած է: «Կյուրոպեդիայում» բազմիցս խոսվում է հասարակության մեջ ձևավորվող վերնախավի, երևելի հայերի մասին, որոնք իրենց թագավորի օրինակով ունենին գանձեր, հարստություններ, սեփական գույք, որն անցնում էր ժառանգաբար:

Թագավորի որդիներից՝ Տիգրանից և Սաբարիսից բացի, հիշատակվում են նաև էմբաս և Արտուխաս զորավարները, ինչպես նաև սատրապի դուսն ծառայողները: Բեհիստունյան արձանագրություններում հիշատակվում են Դադարշիշ հայ զորավարը և Բաբելոնի ինքնակոչ հայ թագավորը՝ Խալդիտայի որդի Արախան (կամ Արխան):

Տոհմային ավագանին, ըստ երևույթին, հետզհետե վերածվում էր ստրկատիր ավագանու և նրա շարքերը համալրվում էին բարձր զինվորականության, վարչական և հարկային պաշտոնեական կամ քրմական դասից: Տոհմային ավագանու մի մասը հրկրի ներքին զարգացման, արտադրողական ուժերի աճին համընթաց, Աքեմենյան կայսրության մեծամեծների օրինակով, հավանաբար կազմակերպում էր իր սեփական տնտեսությունները, օգտագործելով ռազմագերիների կամ այլ ճանապարհներով ստրկացված մարդկանց աշխատանքը: Այս հարցում որոշակի դեր պետք է վերագրել Հայաստանի սատրապային վարչությանը, նրա կառավարման ապարատի և սատրապական տնտեսության ազդեցությանը: Այդ հաստատությունները քննութագրող տվյալները սակավաթիվ են, բայց նրանք թույլ են տալիս սատրապային կարգերի մեջ տեսնել մի գործոն, որը որոշ չափով, այն էլ միայն սկզբնական շրջանում, կարող էր խթանել երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը⁵³:

Աքեմենյան կայսրության մյուս սատրապությունների նմանությամբ հավանաբար Հայաստանում ևս կային սատրապային տիրույթներ: Քսենոփոնը հիշատակում է առանձին գյուղում կանգնած կամ գյուղերով շրջապատված ապարանք-ամրոցները, որոնք պատկանել են սատրապին կամ նրա ենթակային⁵⁴: Ինչպես վերը տեսանք, հայկական միջնադարյան աղբյուրները հիշատակում են Արուսեթունի կամ Նրուսեդունիք գավառը՝ Վան քաղաքի մերձակայքում, որը կարող էր Նրվանդ սատրապի պլավոր տիրույթը եղած լինել: Հայտնի է, որ աքեմենյան կայսրության մեջ նման տիրույթները կառավարվում էին հատուկ պաշտոնյաների, կառավարիչների կողմից, իսկ որպես աշխատող ուժ օգտագործվում էին ստրուկներ կամ աղքատացած համայնականներ:

Սատրապային կառավարման ապարատի գոյության մասին կարևոր է այն տեղեկությունը, ըստ որի հույները հանդիպում են Արևմտյան Հայաստանի

53 Տե՛ս Գ. Ա. Տիբացյան, Հին հայկական պետության առաջացումը, էջ 83, 85—86:

54 Տե՛ս Xen., Anab., IV, 4, 2, 7:

հյուսիսարևմտյան սպասարկող հացարարներին և մատուականներին: Այս և նման մյուս պաշտոնյաները արտոնյալ դիրք էին գրավում հասարակության կյանքում, հանդիսանալով ավելի ուշ ձևավորված թագավորության, նրա արքունիքի վարչության հիմքը:



Արեւմտեան մեծատոմարիկ. արծաթյա պտյակ. Արին-քերդ

Սատրապային կառավարման ապարատի կարևոր հաստատություններից էր նաև սատրապային դիվանատունը, որի մեջ կարևոր դեմք էր դպիրը: Վերջապես, սատրապության զինվորական կազմակերպությունը ստվարացնում էր ռազմական, ծառայող ավագանու շարքերը: Պետք է կարծել, որ այս ավագանին նույնպես օժտված էր հողային տիրույթներով:

Արեւմտեանների քաղաքական հենարանը Հայաստանում հավանորեն ավագանու այս նոր, ձևավորվող խավն էր, որը համագործակցում էր պարսիկների հետ: Տոհմա-ցեղային ավագանին, ընդհակառակն, Արեւմտեանների հակառակորդը պետք է եղած լինի և հայկական թագավորական դինաստիայի ներկայացուցիչների հետ միասին պետք է զլխավորեին հայերի ապստամբությունը: Դարեւ Ա-ի դեմ:

Աքեմենյան ժամանակաշրջանի Հայաստանի հասարակական կարգը Ն. Ադոնցը, ինչպես ասվեց, տոհմատիրական է համարել⁵⁵, Տոհմատիրական կարգերը, ըստ Ադոնցի, Հայաստանում հարատեւել են մինչև մ. թ. ա. II դարի սկիզբը, երբ սկսվել է նրանց քայքայման պրոցեսը⁵⁶, Հ. Մանանդյանը այդ պրոցեսի սկիզբը ավելի վաղ ժամանակների հետ էր կապում⁵⁷, ըստ նրա, արդեն արքեմենյան շրջանում տոհմատիրական հարաբերությունները աստիճանաբար քայքայման էին ենթարկվում, ծնունդ տալով դասային շերտավորմանը։ Այդ ժամանակ հայերը գտնվում էին զինվորական դեմոկրատիայի ընթացաշրջանում, որը Արտաշեսի և Զարեհի օրոք վերածվեց ֆեոդալական կազմակերպության և հիմք ծառայեց նախարարական պետության ստեղծման համար։

Սակայն հետազայում սովետահայ պատմագրությունը պարզեց, որ արդեն մ. թ. ա. VI—IV դարերում Հայաստանի հասարակարգը վաղ դասակարգային բնույթ է ունեցել և որ նույն այդ ժամանակներում առաջացել է հին հայկական պետությունը⁵⁸։ Այդ մասին է վկայում թերևս տերիտորիալ, տնտեսական կապերի վրա հիմնված գյուղական համայնքը։ Գյուղական համայնքի առկայության փաստը հին Հայաստանում մեզ մոտեցնում է հին հայկական հասարակության դասակարգային էության և պետության հետ առնչվող հարցերին, թեպետ հայտնի է, որ գյուղական տերիտորիալ համայնքը սկսում է առաջանալ դեռևս նախնադարյան համայնական հասարակության զարգացման վերջին փուլում, պետական կարգերին անցնելու ժամանակաշրջանում, որոնց համար գյուղական համայնքը երկար ժամանակ շարունակում է մնալ բնորոշ երևույթներից մեկը։ Սոցիալական շերտավորման խորացումը և գույքային անհավասարության առաջացումը, հարստության կուտակումը հասարակության մի բևեռում, տոհմիկ ավագանու կողքին նորելուկ ստրկական հողատերերի դասի ներկայացուցիչների հանդես գալը, ըստ երևույթին, շատ ավելի ընդգծված չափեր էր ընդունել, քան կարող էր հատուկ լինել տոհմատիրական կարգերի քայքայման վերջին փուլին։ Մի քանի ականակներից երևում է, որ այդ ժամանակաշրջանում դրամական տնտեսության զարգացումը առաջին ճեղքվածքներն էր առաջացնում հին Հայաստանի բնական տնտեսության մեջ։ Քսենոփոնը պատմում է վերնախավի ներկայացուցիչների դրամական սեփականության և հարստությունների մասին։ Դրամական տնտեսության զարգացումը հավաստող առաջին իրեղեն ապացույցները Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված VI—IV դարերի դրամներն են կտրված Աթենքում, Միլետում և արքեմենյան իրանի փողերանոցներից մեկում։ Ինչպես հայտնի է, հայերի, գյուղատնտեսությունից բացի, մյուս զբաղմունքների մասին մեզ հասել են սոսկ կցկտուր տեղեկություններ։ Այնուամենայնիվ, գրավոր և հնագիտական նյութերի հիման վրա կարելի է ընդունելի համարել, որ նախքան մեր թվակա-

55 Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 390—391.

56 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 406—410.

57 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 248 և հաջ. նույնի՝ Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 80 և հաջ. նույնի՝ Проблема общественного строя доаршакидской Армении, «Исторические записки», № 15, 1945, էջ 14 և հաջ.։

58 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении эллинистической эпохи; Գ. Ա. Տիրացյան, Հին հայկական պետության առաջացումը, էջ 94 և հաջորդ։

նության VI—IV դարերը, աշխատանքի երկրորդ մեծ բաժանումը՝ արհեստների անջատումը գյուղատնտեսությունից, հայկական միջավայրում արդեն կատարված մի իրողություն էր։ Վկայություններ կան Հայաստանում առևտրի զարգացման մասին, որն արդեն տարբերվում էր պարզ ապրանքափոխանակությունից։ Հերոդոտը հիշատակում է սեմական այն առևտրականներին, որոնք Եփրատով Հայաստանից գինի էին արտահանում դեպի Բաբելոն։ Այդ գինու դիմաց, ինչպես ճիշտ են նկատել ուսումնասիրողները, հայերը դրամից բացի ուրիշ բան չէին կարող ստանալ։

VI—IV դարերի հին հայկական հասարակության զարգացման մակարդակը որոշելու տեսակետից կարևոր են դասակարգերի ու պետության կազմավորման հստակ մեծ նշանակություն ունեցող տնտեսության հիմնական ձևերի՝ երկրագործության ու անասնապահության մասին մեզ հասած տվյալները։ Այդ տվյալներից երևում է, որ ինչպես երկրագործությունը, այնպես էլ անասնապահությունը զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի վրա էին գտնվում, բայց երկրագործության տեսակարար կշիռը երկրի տնտեսության մեջ ավելի նշանակալից էր, մի հանգամանք, որ մեծ նշանակություն ունեւ պետության ձևավորման ընթացքի համար։ Երկրագործության ակնհայտ վերելքը, որ Քսենոփոնը նշում է հայկական միջավայրում, զգալի չափով պայմանավորեց հայկական պետության կազմավորման պրոցեսը։